

УДК 159.922:373.5

ПРОБЛЕМА КОНФЛІКТНИХ СТОСУНКІВ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ ТА ЮНАКІВ З БАТЬКАМИ

А. Ш. Апішева

*старший викладач кафедри психології і педагогіки
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»
apisheva@bigmir.net*

Дорослішання підлітків та юнаків пов'язано з потребою самоствердженні, що виражається в прагненні бути самостійним, незалежним, вільним; бажанні прийняти на себе права та обов'язки дорослої людини. Реалізація цієї потреби може наштовхуватись на несприятливі умови сімейного середовища, що призводить до виникнення суперечок і навіть конфліктних ситуацій між підлітками та юнаками з батьками.

У статті аналізуються психологічні проблеми, що виникають в процесі взаємодії сучасних підлітків та юнаків з батьками в процесі їхнього самоствердження. Визначаються складові поведінкової автономії підлітків і юнаків, характер контролю дорослими поведінкової свободи сучасних підлітків та юнаків. Розглядається проблема конфліктних стосунків батьків та підлітків, аналізується особливості маніпулятивної поведінки батьків і дітей у конфліктних ситуаціях.

Розроблено відповідно дві анкети, спрямовані на виявлення характеру стосунків між підлітками і юнаками та батьками. В дослідженні прийняли участь 116 учнів 8-11 класів.

З'ясовано, якою мірою підлягають контролю зі сторони дорослих свобода внутрішнього світу підлітків та юнаків, вибору соціального оточення, проведення вільного часу, пересування, зовнішнього вигляду. Виявлено, що найбільш розповсюдженими є маніпуляції, пов'язані з контролем батьків над підлітками, залученням підлітками інших людей до конфлікту та взаємним шантажем батьків і дітей.

Ключові слова: самоствердження підлітків та юнаків, поведінкова автономія, конфлікт між батьками та підлітками, маніпулятивна поведінка батьків та підлітків в конфліктних ситуаціях.

THE PROBLEM OF CONFLICT RELATIONSHIPS OF MODERN TEENAGERS AND YOUNG ADULTS WITH THEIR PARENTS

A. Sh. Apisheva

*Senior teacher, Psychology and Pedagogics Department
National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute», Kyiv, Ukraine
apisheva@bigmir.net*

Maturing of teenagers and youths is related to the necessity self-affirmation, that is expressed in aspiration to be independent, independent, free; desire to assume right and duties the grown man. Realization of this necessity can come across the unfavorable terms of domestic environment that results in the origin of spores and even conflict situations between teenagers and youths with parents.

The article analyses the psychological problems in relations between the contemporary youth in the period of their self-affirmation and their parents. The components of youth's behavioral autonomy and the types of parent's control of their children's freedom are defined. The conflict situations between the teenagers and their parents are considered, the peculiarities of youth and parents' manipulative behavior in the conflict situations are analyzed. The level of parents' control over their children's inner world freedom, choice of social environment, free time spending, movements and appearance is shown.

Two questionnaires sent to the exposure of character of relations between підліт kames and by youths and parents are worked out accordingly. In research 116 students took part 8-11 classes.

The research found out that the manipulations connected with the parents' control over the teenagers, involvement other people in the conflict as well as the parents and the children's mutual blackmail are the most widely-spread.

Keywords: self-affirmation of teenagers and youths, поведінкова автономія, conflict between parents and teenagers, маніпулятивна behavior of parents and teenagers in conflict situations.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Стосунки між батьками та дітьми різко змінюються при переході до підліткового віку [2; 9; 27]. Це обумовлено тим, що у цей період діти починають різко змінюватися, переходячи до нового рівню сприйняття світу, а батьки продовжують відноситися до них так, як це робили раніше [11-13; 15; 20; 22].

Серед багатьох нових рис, притаманних підліткам та юнакам, особливої уваги заслуговує «почуття дорослості», як особливої самосвідомості. Більшість українських психологів (Г.С. Костюк, М.Й. Боришевський, О.А. Проскура) схиляються до думки, що саме почуття дорослості виступає опорною особливістю особистості підлітків та юнаків [4; 14; 17; 23; 28]. Дорослішання підлітків та юнаків пов'язано з потребою в самоствердженні. В цей період підліток прагне позбавитись залежності від дорослих, звільнитись від їхньої опіки, контролю [8; 16; 18; 19]. Реалізація цієї потреби може наштовхуватися на несприятливі умови зовнішнього середовища, зокрема соціального оточення: батьків, вчителів та інших дорослих [7]. Контроль з їхнього боку може обмежувати особисті свободи підлітків та юнаків, що нерідко призводить до виникнення суперечок та навіть конфліктів. Тому процес самоствердження підлітка сприймається як процес установалення автономії [1, 24]. Виділяють три аспекти автономії – поведінкову, інтелектуальну і емоційну. Поведінкова автономія передбачає можливість приймати самостійні рішення без зовнішнього керування. Емоційна автономія пов'язана із звільненням від дитячої емоційної залежності від батьків. Інтелектуальна автономія означає самостійно мислити й ухвалювати рішення. Дослідження вчених показують, що при досягненні підліткового віку прагнення до поведінкової автономії стрімко зростає й перехід до емоційної та інтелектуальної автономії є менш ускладненим, ніж до поведінкової [21]. Тому актуальним є дослідження особливостей саме поведінкової автономії.

Завдяки виникненню у підлітків почуття дорослості докорінно змінюється вся соціальна ситуація їхнього подальшого розвитку. Головним у цій новій, яка виникає на основі почуття дорослості ситуації, являється формування підлітком особливого типу спілкування, основним змістом якого є інша людина (підліток чи дорослий), з яким встановлюються певні відносини [31]. Міжособистісні конфлікти в сім'ї між батьками та дітьми можуть виникати в період підліткового віку, коли дитина переживає пубертатну кризу пов'язану зі статевим дозріванням та психологічним дорослішанням. У цей період підліток прагне позбавитись залежності від дорослих, звільнитись від їхньої опіки, контролю [6; 10].

Для кожної конкретної ситуації причини конфліктів можуть бути різні. Та все ж можна виділити деякі найосновніші. Наприклад, К.Г.Барсегова запропонувала такий спосіб класифікації: 1) відмінності досвіду дітей і дорослих, насамперед у період дорослішання; 2) відсутність чітких етапів переходу від дитячої залежності до дорослої і незалежності; 3) ослаблення батьківської влади в фазі переходу від дитинства до юності; 4) психологічні та соціальні відмінності між батьками і дітьми (психологічно це виражається в розходженні між установками та уявленнями молодих людей і досвідом дорослих); 5) переважаність і напруга як результат соціальних і культурних змін; 6) відсутність певних правил; 7) зіткнення контролюючої ролі дорослих з потребами молодих людей в автономії [3].

Серед багатьох типів поведінки в конфліктних ситуаціях між батьками та підлітками можна виділити маніпулятивний як найрозповсюдженіший [25; 26; 30]. Причому маніпуляції в конфліктах використовуються як батьками так і підлітками. Однак кожен із них використовує свої методи. Найхарактернішими ознаками спроб підлітків маніпулювати батьками є настроювання батьків один проти одного, брехня, погрози, спекуляції, шантаж, використання сліз для досягнення своєї мети. При цьому спроби батьків маніпулювати дітьми найчастіше виражаються так: за виконання підлітком певної роботи батьки обіцяють винагороду, погрожують, шантажують, імітують або використовують свою хворобу для контролю, дають нещирі обіцянки, порівнюють поведінку своєї дитини з поведінкою інших людей (використовуючи як позитивні так і негативні приклади), маніпулюють дитячою любов'ю до батьків [30].

У психологічній літературі проблема маніпулятивної поведінки в конфліктній ситуації розглядається переважно в психології управління, менеджменті тощо, а не в контексті взаємодіно-

син батьків та дітей [29]. Тому актуальним є дослідження особливостей маніпулятивної поведінки сучасних батьків та підлітків у конфліктних ситуаціях.

Мета нашого дослідження полягає у виявленні ступеня обмеженості свободи сучасного підлітка та з'ясуванні особливості маніпулятивної поведінки батьків та підлітків у конфліктних ситуаціях. Для цього треба вирішити наступні *завдання*:

- проаналізувати складові поведінкової автономії;
- з'ясувати характер обмеженості поведінкової свободи.
- проаналізувати особливості конфліктної поведінки батьків та підлітків;
- визначити характер маніпулятивної поведінки батьків та підлітків у конфліктних ситуаціях.

МЕТОДИКА ТА ПРОЦЕДУРА ДОСЛІДЖЕННЯ

У дослідженні прийняли участь 116 учнів КПНЛ №145 та гімназії «Києво-Могилянський колегіум», в тому числі: 36 учнів 11 класів, 43 учня 9 класів і 37 учнів 8 класів.

Методи дослідження: теоретичний аналіз наукової літератури, анкетування, математичні методи обробки даних. На основі теоретичного аналізу літератури, опитування підлітків та юнаків було складено дві анкети для дослідження рівня контролю батьків за поведінковою свободою підлітків та дослідження рівню маніпулятивності батьків та підлітків у конфліктних ситуаціях. Аналізу піддавались наступні види або категорії свобод та види маніпуляцій, які позначені нами як:

- С1 – свобода вибору зовнішнього вигляду;
- С2 – свобода вибору соціального оточення;
- С3 – свобода пересування, часу;
- С4 – свобода внутрішнього світу підлітка чи юнака;
- Б1 – маніпуляції, пов'язані з контролем батьків над підлітками;
- Б2 – шантаж батьків по відношенню до підлітків;
- П1 – залучення підлітками інших людей до конфлікту;
- П2 – шантаж підлітків по відношенню до батьків.

У кожній з анкет пропонувалося відповісти на питання та твердження, що були спрямовані на виявлення характеру стосунків між підлітками та батьками і дорослими в сім'ї від частоти прояву даної ситуації в їхньому житті наступними відповідями: «часто», «іноді», «рідко», «ніколи». Відповідь «часто» оцінювалась в 3 бали, «іноді» – 2 бали, «рідко» – 1 бал, «ніколи» – 0 балів. Максимальна кількість балів по кожній з категорій 15 балів (питання № 3 в другій анкеті не було включене в жодну з категорій, тому що було спрямоване на виявлення загальної частоти виникнення конфліктів). Ми виходили з того, що 0–5 балів свідчать про низький рівень, 6–10 балів – середній рівень, 11–15 балів – високий рівень прояву досліджуваного феномену.

Анкета 1

для дослідження рівня контролю батьків за поведінковою свободою підлітків та юнаків

№	Питання	часто	іноді	рідко	ніколи
1	Чи бувають у Вас суперечки з батьками відносно вашого зовнішнього вигляду?				
2	Чи втручаються батьки в розподіл вашого вільного часу?				
3	Чи заставляють вас носити зачіску, яка Вам не подобається?				
4	Батьки не дозволяють займатися тим, що Вам подобається.				
5	Чи бувають випадки, коли Вам забороняють спілкуватися з тією або іншою людиною?				
6	Дорослі обмежують вашу свободу переміщення?				
7	Чи піддають дорослі критиці ваші смаки?				
8	Дорослі втручаються в коло мого спілкування.				
9	Чи вимагають від Вас батьки доповідати, з ким Ви перебуваєте?				
10	Чи заставляють Вас займатись у гуртках, спортивних секціях, музичних або художніх школах всупереч вашому бажанню?				
11	Дорослі не схвалюють мої інтереси.				
12	Чи забороняють Вам ночувати у друзів?				

13	Вас обмежують при виборі одяжі, аксесуарів тощо?				
14	Чи буває, що батьки наполягають на тому, щоб Ви спілкувались з якоюсь конкретною людиною, коли Ви не виявляєте такого бажання?				
15	Чи вимагають від Вас батьки доповідати, де Ви знаходитесь?				
16	Чи часто Вам нав'язують свою думку з приводу чогось?				
17	Чи наполягають батьки на своєму особистому знайомстві з вашими товаришами?				
18	В більшості випадків Вам відмовляють в тому, що просите у батьків.				
19	Час вашого повернення з прогулянки визначається дорослими?				
20	Чи залишається вирішальне слово за дорослими при визначенні вашого особистого стилю зовнішнього вигляду?				

Клас _____ Вік _____ Стать _____
Дякуємо за відповіді!

Анкета 2
для дослідження рівню маніпулятивності батьків та підлітків у конфліктних ситуаціях

№	Питання	часто	інколи	рідко	ніколи
1	Чи буває, що ви говорите батькам: «Якби ти мене любив, ти б так не поступав»?				
2	Ваші батьки роблять спроби таємно слідкувати за Вами				
3	Чи виникають у Вас з батьками конфліктні ситуації?				
4	Чи заявляєте Ви своїм батькам «Якщо так, то я піду зі школи»?				
5	При виникненні конфліктних ситуацій батьки говорять Вам: «Якщо ти цього не зробиш, то не отримаєш...», маючи на увазі якусь нагороду				
6	Чи говорять Вам батьки «Ти б не робив так, якби любив мене»?				
7	Ви втягуєте у конфлікти з батьками своїх друзів? «Скажеш мамі, що я сьогодні піду до тебе»				
8	Батьки намагаються занадто контролювати Ваш зовнішній вигляд				
9	Батьки сваряться з Вами через свої проблеми на роботі: «Відчепись, мене сьогодні ледь не звільнили»				
10	Чи буває, що у розмовах з батьками Ви переходите на сльози, щоб досягти своєї мети?				
11	Батьки кажуть, що відповідають за Вас і це Вам неприємно.				
12	Батьки нав'язують відвідування нецікавих Вам секцій.				
13	Ви говорите батькам: «Якщо я сьогодні піду до школи то захворію».				
14	Батьки втягують у Ваші з ними конфлікти інших родичів: «Я розкажу бабусі про твою поведінку».				
15	Батьки намагаються контролювати коло Вашого спілкування				
16	Ви приводите приклади кращого ставлення батьків до дітей в інших сім'ях: «Всіх інших сьогодні відпустили на дискотеку».				
17	Батьки занадто контролюють успішність Вашого навчання				

18	Чи буває, що ви брешете своїм батькам?				
19	До конфліктів одного з батьків ви залучаєте інших родичів. «А мама мені дозволила гуляти до 23.00»				
20	Ви настроюєте батьків один проти одного заради вирішення Вашого питання.				
21	Чи замовчуєте ви свої погані оцінки в школі?				

Клас _____ Вік _____ Стать _____
Дякуємо за відповіді!

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

Результати дослідження за рівнями обмеження свободи підлітків і юнаків представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Рівні обмеження свобод підлітків і юнаків батьками та дорослими

8 клас (%)				
	C1	C2	C3	C4
низький	86	95	23	64
середній	14	5	41	27
високий	0	0	36	9

9 клас (%)				
	C1	C2	C3	C4
низький	64	84	28	52
середній	36	16	44	36
високий	0	0	28	12

11 клас (%)				
	C1	C2	C3	C4
низький	69	83	33	53
середній	22	14	36	44
високий	8	3	31	3

Найбільш неконтрольованим виявилось соціальне оточення C2 для учнів всіх класів. Також досить комфортно почувають себе підлітки у категорії «Свобода зовнішнього вигляду» – C1, переважна більшість майже не зазнає утисків. Цікава ситуація вийшла у групі «Свобода внутрішнього світу» – C4. Цілковито обмежених людей майже немає, але лише половина учнів мають недоторканий внутрішній світ.

Найбільш контролюються підлітки у категорії «Свобода пересування та часу» – C3. Незалежно від віку під пильним наглядом знаходиться від 30% до 40% дітей, приблизно половина мають середній рівень опіки, і лише 30% мають досить повну свободу переміщення. На фоні інших це можна назвати серйозним контролем. Можливо ми маємо такий результат через те, що це потенційно найбільш небезпечно для здоров'я та життя свобода підлітка. При аналізі анкет восьмикласників було знайдено досить багато протиріч. У частині анкет було зазначено, що сварки з батьками бувають досить часто, але інші відповіді свідчили про те, що їх майже ні у чому не обмежують. Це може свідчити або про те, що їм необмеженої свободи замало, а й ще й виказують претензії батькам, і на цих підставах сваряться, або на занадто низький рівень самосвідомості, коли дитина ще не зовсім адекватно сприймає світ і намагається відторгнути свої обмеження. А більш старші діти навчилися адекватніше сприймати життя і бачити свої обмеження та обов'язки. Другий варіант здається вірогіднішим.

Проте загалом результати 9 (14-15 років) і 11 (15-16 років) класів принципово не розрізняються. Можливо це зумовлене тим, що при досягненні певного віку зміни у свідомості юнаків є менш помітними і батьки сильно не змінюють свого відношення до дитини.

Також привертає увагу те, що серед учнів 11 класу з низьким рівнем контролю частіше зустрічаються дівчата, ніж хлопці.

Загальна картина прояву маніпулятивної поведінки батьків та дітей за результатами опитування виглядає наступним чином (Рис. 1).

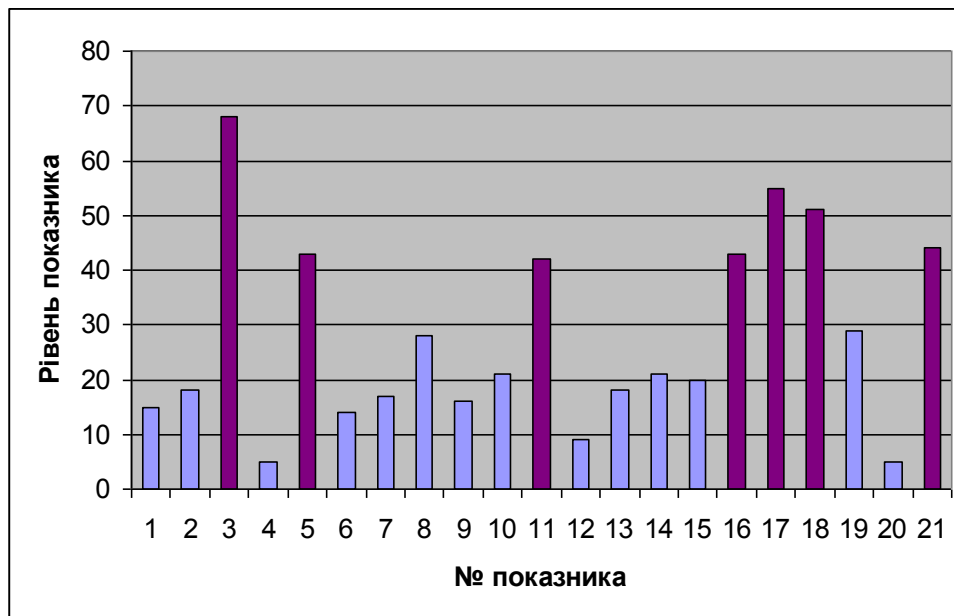

Рис. 1. Характер прояву показників маніпулятивної поведінки батьків та дітей

Аналізуючи отримані результати (Рис. 1) нами було виявлено високий рівень загальної конфліктності стосунків між батьками та підлітками, про що свідчить показник №3. Він виявився високим (68 з 99). Для з'ясування причин такої високої конфліктності і особливостей маніпулятивної поведінки в конфліктних ситуаціях необхідно робити аналіз окремих показників, що також виявились високими. Це показники, що відносяться до наступних шкал:

- Б1 (маніпуляції, пов'язані з контролем батьків над підлітками) показники № 11, № 17;
- Б2 (шантаж батьків по відношенню до підлітків) показник № 5;
- П1 (залучення підлітками інших людей до конфлікту) показники № 16, № 19;
- П2 (шантаж підлітків по відношенню до батьків) показник № 18, № 21.

Показник № 11. Ми віднесли його до категорії Б1 – «маніпуляції, пов'язані з контролем батьків над підлітками». Це питання анкети було спрямоване на виявлення частоти ситуацій, коли батьки заявляють підліткам, що «відповідають за них і це викликає у останніх неприємні почуття». Психологічною причиною цього може виступати відчуття дорослості, притаманне підлітку, яке вступає в протиріччя з батьківським відношенням до нього, як до маленької дитини. Недостатня реальна увага з боку батьків і недостатнє розуміння труднощів підліткового віку власної дитини можуть компенсуватися демонстративним характером прояву батьківської відповідальності. Високий показник цього питання може свідчити про часті випадки шантажу з боку батьків по відношенню до підлітків в сучасних сім'ях. На нашу думку, другою причиною того, що цей показник є високим, можуть бути випадки, коли батьки не тільки говорять, а й дійсно перекладають всі турботи дитини, відповідальність за її вчинки на себе, породжують ситуацію, у якій підліток не має змоги сам нести відповідальність за своє життя. Така поведінка батьків породжує природний опір з боку підлітка. Негативну реакцію на надмірну турботу батьків ми бачимо в тому, що для підліткового віку є характерним прагнення до самостійності і дитині мають надаватись можливості певною мірою реалізувати цю потребу для подальшого гармонійного розвитку особистості.

Показник № 17 також відноситься до категорії Б1 – «маніпуляції, пов'язані з контролем батьків над підлітками». Він був спрямований на виявлення занадто сильного батьківського контролю за навчанням підлітка. Загалом це викликає опір підлітка, який проявляється в замовчуванні поганих оцінок, про що свідчить високий ступінь показника № 21 (П2).

Показник № 5 відноситься до маніпуляцій з боку батьків і був віднесений нами до категорії «шантаж батьків по відношенню до підлітків» – Б2. Він був спрямований на виявлення частоти маніпуляцій підлітками шляхом обіцяння батьками певної винагороди. На наш погляд це є найчастішим випадком прояву компромісів. Занадто часто використання батьками такої стратегії

поведінки врешті рещт може призвести до викривлення нормальних стосунків між батьками та дітьми і встановленню «ринкових» відносин у сім'ї.

Показник № 16 нами було віднесено до категорії П1 (маніпуляції з боку підлітків) і стосується «залучення підлітками інших людей до конфлікту». Це питання було спрямоване на виявлення частоти ситуацій, коли підлітки під час конфлікту приводять приклади кращого ставлення батьків до дітей в інших сім'ях, або до конфлікту з одним з батьків залучають інших родичів (показник № 19). У батьків це може викликати або почуття провини (і тоді підлітки отримують бажане), або протидію з боку батьків (що призводить до загострення конфлікту).

Дуже часто трапляються випадки брехні в сім'ях з боку дітей своїм батькам, що відображує показник № 18.

Аналіз результатів опитування дівчат та хлопців виявив, що у всіх шкалах рівень маніпулятивності у стосунках «батьки-діти» для дівчат загалом вищий, ніж для хлопців: Б1 – дівчата (60%-низький, 40%-середній), хлопці (62%-низький, 38%-середній); Б2 – дівчата (80%-низький, 20%-середній), хлопці (92%-низький, 8%-середній); П1 – дівчата (60%-низький, 40%-середній), хлопці (77%-низький, 23%-середній); П2 – дівчата (75%-низький, 25%-середній), хлопці (100%-низький, 0%-середній). Це свідчить про те, що загалом батьки менше маніпулюють хлопцями і самі хлопці рідше вдаються до маніпуляцій, порівняно з дівчатами. Такі результати можуть бути пов'язані з певними індивідуальними особливостями різниці розвитку хлопців і дівчат, які потребують подальшого дослідження.

ВИСНОВКИ

У відповідності до поставлених в дослідженні завдань можна зробити наступні висновки.

1. Складовими поведінкової автономії було визначено: свобода вибору зовнішнього вигляду; свобода вибору соціального оточення; свобода пересування, часу; свобода внутрішнього світу підлітка.

2. Загалом можна говорити про високий ступінь поведінкової свободи сучасних підлітків та юнаків. Середній ступінь обмеження свобод спостерігається по відношенню до внутрішнього світу молодих людей, що, на нашу думку, потребує подальших досліджень. Підлітки та юнаки вільні в визначенні свого особистого стилю зовнішнього вигляду. Найбільше обмеження свобод виявлено щодо вільного часу та пересування, що імовірно обумовлено переживаннями батьків за безпеку здоров'я та життя підлітка. На нашу думку це пов'язано з розвитком систем сучасного зв'язку.

3. Було виділено також наступні найбільш розповсюджені види маніпулятивної поведінки батьків та підлітків у конфліктних ситуаціях: маніпуляції, пов'язані з контролем батьків над підлітками; шантаж батьків по відношенню до підлітків; залучення підлітками інших людей до конфлікту; шантаж підлітків по відношенню до батьків.

4. Незважаючи на досить високий ступінь поведінкової свободи, загалом рівень конфліктності в сучасних сім'ях є досить високим. Опитування показало, що батьки найчастіше вдаються до шантажу, обіцяючи дітям певну винагороду за виконання тієї чи іншої роботи. Також виявлено, що досить багато батьків зловживають своєю опікою – перекладаючи на себе багато відповідальності за підлітка вони тим самим не дають дитині можливості самоствердитись та проявити себе. Високим є і рівень контролю за навчанням сучасних підлітків шляхом маніпуляцій. Одним з наслідків зависокого контролю за навчанням може стати замовчування поганих оцінок в школі, що досить часто зустрічається серед сучасних підлітків. Діти ж у свою чергу, шантажуючи батьків, приводять приклади з інших сімей, де, на їхню думку, батьки краще відносяться до дітей. Також підлітки досить часто брешуть своїм батькам. Це може бути наслідком гіперопіки останніх або ж недовірливими відносинами між батьками та дітьми в сім'ї. Цікавим, на нашу думку є те, що батьки менше маніпулюють хлопцями і самі хлопці рідше вдаються до маніпуляцій, порівняно з дівчатами.

Було також виявлено, що найменш контрольованим з боку батьків та дорослих є соціальне оточення молодих людей. Це може свідчити або про можливу байдужість до дітей зі сторони батьків, що може призводити до різноманітних негативних наслідків, або, навпаки про сформованість високої відповідальності та довіри між дітьми та батьками, яка уможлиблює самоствердження сучасних молодих людей. Проте наше останнє припущення, потребує подальших досліджень та уточнень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аметова Є. Р. Про значення сім'ї у формуванні вільної особистості дитини / Є. Р. Аметова // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 2. – С.36–43.
2. Байярд Р. Т., Байярд Д. Ваш беспокойный подросток / Р. Т. Байярд, Д. Байярд. – М. : Семья и школа, 1995. – С. 67.
3. Барсегова К. Г. Конфликты подростка с родителями как проблема юридической психологии : дис. канд. психол. наук : 19.00.06 / Барсегова Каринэ Григорьевна. – СПб., 2005. – 219 с.
4. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї : курс лекцій / О. І. Бондарчук. – К. : МАУП, 2001. – 95 с.
5. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи: записки детского психиатра / М. И. Буянов. – М. : Просвещение, 1988. – 221 с.
6. Володина Н. Л. Трудности подросткового периода [Электронный ресурс] / Н. Л. Володина. – Режим доступа: http://5ka.su/ref/psihologiya/0_object73297.html
7. Гарбузов В. И. Неврозы у детей и их лечение / Гарбузов В. И., Захаров А. И., Исаев Д. Н. – Л. : Медицина. Ленингр. отд-ние, 1977. – С. 192–264.
8. Киреева Е. А. Исследование самоутверждения у подростков / Е. А. Киреева // Научные проблемы гуманитарных исследований. – 2010. – Вып. 7. – С. 130–135.
9. Копець Л. В. Психологія особистості / Л. В. Копець. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 458 с.
10. Кравченко Т. «Життєві сценарії» сім'ї та їхній вплив на соціальний розвиток особистості / Т. Кравченко // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 1–2. – С. 61–67.
11. Крайніков Е. В. Психологія розвитку : Словник-довідник / Е. В. Крайніков. – Київ: Арістей, 2004. – 257 с.
12. Кулагина И. Ю. Возрастная психология / И. Ю. Кулагина. – М. : Логос, 1997. – 176 с.
13. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка : навч. посіб. / В. С. Лозниця. – К. : ЕксОб, 2004. – 302 с.
14. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці : навч. посіб. для вищої школи / С. Д. Максименко. – К.: Наукова думка, 1999. – 215 с.
15. Мухина В. С. Детская психология / В. С. Мухина. – М. : Апрель Пресс ; ЭКСМО-Пресс, 2000. – 352 с.
16. Никитин Е. П., Харламенкова Н. Е. Феномен человеческого самоутверждения / Е. П. Никитин, Н. Е. Харламенкова. – СПб. : Алетейя, 2000. – 217 с.
17. Психологія : навч. посіб для вищих навч. закл. / Винославська О. В., Бреусенко-Кузнєцов О. А., Зливков В. Л. та ін. ; за наук.ред. О. В. Винославської. – К. : Інкос, 2009. – 352 с.
18. Психологія: Підручник для студ. вуз. / За ред. Ю. Л. Трофімова. – К. : Либідь, 2001. – 558 с.
19. Психология личности / Л. И. Божович. – Самара : ИД «БАХРАH-M», 2000. – Т. 1. Хрестоматия. – 448 с.
20. Психология подростка : Учебник / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2006. – 480 с.
21. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс – СПб. : Питер, 2000. – 624 с.
22. Регуш Л. А. Проблемы психического развития и их предупреждение (от рождения до пожилого возраста)

REFERENCES

31. Ametova Je. R. Pro zachennja sim'i u formuvanni vil'noi' osobystosti dytyny / Je. R. Ametova // Pedagogika i psihologija. -2006. -№2. – S.36-43.
32. Bajjard R. T., Bajjard D. Vash bespokojnyj подросток / R. T. Bajjard, D. Bajjard. – M. : Sem'ja i shkola, 1995. – S. 67.
33. Barsegova K. G. Konflikty подростка s roditeljami kak problema juridicheskoy psihologii: dis. kand. psihol. nauk : 19.00.06 / Barsegova Karinje Grigor'evna. – SPb., 2005. – 219 s.
34. Bondarchuk O. I. Psihologija sim'i' / O. I. Bondarchuk. – K. : MAUP, 2001. – 95 s.
35. Bujanov M. I. Rebenok iz neblagopoluchnoj semi: zapiski detskogo psihiatra / M. I. Bujanov. – M. : Prosveshhenie, 1988. – 221 c.
36. Volodina N. L. Trudnosti подросткового периода [Elektronnij resurs] / N. L. Volodina. – Rezhim dostupu: http://5ka.su/ref/psihologiya/0_object73297.html
37. Garbuzov V. I. Nevrozy u detej i ih lechenie / Garbuzov V. I., Zaharov A. I., Isaev D. N. – L. : Medicina. Leningr. ot-d-nie, 1977. – S. 192–264.
38. Kireeva E. A. Issledovanie samoutverzhenija u подростков / E. A. Kireeva // Nauchnye problemy gumanitarnyh issledovanij. – 2010. – Vyp. 7. – S. 130–135.
39. Kopec' L. V. Psihologija osobystosti / L. V. Kopec'. – K. : Vydavny-chyj dim «Kyjevo-Mogyljans'ka akademija», 2007. – 458 s.
40. Kravchenko T. «Zhytjevi scenarii» sim'i' ta i'hnij vplyv na social'nyj rozvytok osobystosti / T. Kravchenko // Pedagogika i psihologija. – 2002. – № 1–2. – С. 61–67.
41. Krajnikov E. V. Psihologija rozvytku : Slovnyk-dovidnyk / E. V. Krajnikov. – Kyi'v: Aristej, 2004. – 257 s.
42. Kulagina I. Ju. Vozrastnaja psihologija / I. Ju. Kulagina. – M. : Logos, 1997. – 176 s.
43. Loznychja V. S. Psihologija i pedagogika : navch. posib. / V. S. Loznychja – K. : EksOb, 2004. – 302 s.
44. Maksymenko S. D. Psihologija v social'nij ta pedagogichnij praktyci : navch. posib. dlja vyshhoi' shkoly / S. D. Maksymenko. – K. : Naukova dumka, 1999. – 215 s.
45. Muhina V. S. Detskaja psihologija / V. S. Muhina. – M. : Aprel' Press ; JeKSMO-Press, 2000. – 352 s.
46. Nikitin E. P., Harlamenkova N. E. Fenomen chelovecheskogo samoutverzhenija / E. P. Nikitin, N. E. Harlamenkova. – SPb. : Aletejja, 2000. – 217 c.
47. Psihologija: navch.posib dlja vyshhyh navch. zakl. / Vynoslavs'ka O. V., Breusenko-Kuznjecov O. A., Zlyv-kov V. L. ta in. ; za nauk.red. O. V. Vynoslavs'koj'. – K. : Inkos, 2009. – 352 s.
48. Psihologija: Pidruchnyk dlja stud. vuz. /Za red. Ju. L. Trofimova. – K. : Lybid', 2001. – 558 s.
49. Psihologija lichnosti / L. I. Bozhovich. – Samara : ID «BAHRAH-M», 2000. – Т. 1. Hrestomatija. – 448 s.
50. Psihologija подростка : Uchebnyk / Pod red. A. A. Reana. – SPb. : Prajm-Evroznak, 2006. – 480 s.
51. Rajs F. Psihologija подросткового i junosheskogo vozrasta / F. Rajs – SPb. : Piter, 2000. – 624 s.
52. Regush L. A. Problemy psihicheskogo razvitija i ih pre-duprezhdenie (ot rozhdenija do pozhilogo vozrasta). –

- та). – СПб. : Речь, 2006. – 320 с.
23. Семиченко В. А. Психологія та педагогіка сімейного спілкування : навч. посіб. / В. А. Семиченко. – К. : Веселка, 1998. – 210 с.
24. Тарабаева В. Б. Психологические причины конфликтов подростков с родителями : дис. канд. психол. наук : 19.00.13 / Тарабаева Виктория Борисовна. – М., 1996. – 156 с.
25. Терлецька Л. Психологія дитинства : практикум : навч. посіб. / Л. Терлецька – К. : Главник, 2006. – 143 с.
26. Фельдштейн Д. И. Психология развития человека как личности / Д. И. Фельдштейн // Избранные труды : в 2 т. – М. : Логос, 2005. – Т. 1. – 456 с.
27. Цимбалюк І. М. Психологія : навч. посіб. / І. М. Цимбалюк. – К. : ВД «Професіонал», 2004. – 214 с.
28. Цуканова Е. В. Психологические трудности межличностного общения / Е. В. Цуканова. – К. : Вища школа, 1985. – 159 с.
29. Шостром Э. Человек-манипулятор. Внутреннее путешествие от манипуляции к актуализации / Э. Шостром. – М.: Эксмо-Пресс, 2008. – 192 с.
30. Эльконин Д. Б. Некоторые аспекты психического развития в подростковом возрасте / Д. Б. Эльконин // Психология подростка : хрестоматія / Сост. Ю.И. Фролов. – М. : Российское педагогическое агентство, 1997. – С. 315–326.
- SPb. : Rech', 2006. – 320 s.
53. Semychenko V. A. Psihologija ta pedagogika simejnogo spilkuvannja : navch. posibnyk. – K. : Veselka, 1998. – 210 s.
54. Tarabaeva V. B. Psihologicheskie prichiny konfliktov podrostkov s roditeljami : dis. kand. psihol. nauk : 19.00.13 / Tarabaeva Viktorija Borisovna. – M., 1996. – 156 s.
55. Terlec'ka L. Psihologija dytynstva : praktykum : Navchal'nyj posibnyk. – K.: Glavnyk, 2006. – 143 s.
56. Fel'dshtejn D. I. Psihologija razvitija cheloveka kak lichnosti / D. I. Fel'dshtejn // Izbrannye trudy : v 2 t. – M. : Logos, 2005. – T. 1. – 456 s.
57. Cymbaljuk I. M. Psihologija : navch. posib. / I. M. Cymbaljuk. – K. : VD «Profesional», 2004. – 214 s.
58. Cukanova E. V. Psihologicheskie trudnosti mezhlchnostnogo obshhenija / E. V. Cukanova. – K. : Vishha shkola, 1985. – 159 s.
59. Shostrom Je. Chelovek-manipuljator. Vnutrennee pute-shestvie ot manipuljicii k aktualizacii / Je. Shostrom. – M. : Jeksmo-Press, 2008. – 192 s.
60. Jel'konin D. B. Nekotorye aspekty psihicheskogo razvitija v podrostkovom vozraste / D. B. Jel'konin // Psihologija podrostka : hrestomatija / Sost. Ju. I. Frolov. – M. : Rossijskoe pedagogicheskoe agentstvo, 1997. – S. 315–326.

Стаття надійшла до редакції 21.05.2012 р